

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

ΣΤΗ ΒΙΒΛΙΚΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ τῆς Ἀγίας Γραφῆς ἡ θεολογία δὲν εἶναι μονάχα ἡ ἀποκάλυψη τοῦ Θεοῦ στὴν ἱστορία ἀλλὰ καὶ ὁ λόγος τοῦ Θεοῦ πὺν γίνεται προσιτὸς στὸν ἄνθρωπο καὶ ἐκφράζεται ἐμπνευσμένα μέσα ἀπὸ τὰ ποικίλα ἔργα τῆς ζωῆς καὶ τοῦ πολιτισμοῦ του. Ἐν τέλει, πρόκειται γιὰ ἓναν συναρπαστικὸ διάλογο Θεοῦ καὶ ἀνθρώπου πὺν καταλήγει στὴν παράδοση γιὰ τὰ ἀνθρώπινα μέτρα ἐνανθρώπηση τοῦ Θεοῦ καὶ Λόγου. Ἡ Καινὴ Διαθήκη, μὲ ἐπίκεντρο τὸ πρόσωπο καὶ τὸ ἔργο τοῦ Χριστοῦ, ἐπεκτείνει περαιτέρω τὴ βαθιὰ αὐτὴ σχέση Θεοῦ, κόσμου καὶ ἀνθρώπου. Ὁ Χριστὸς, μέσω τῆς Ἐκκλησίας, προσλαμβάνει διαρκῶς τὸν κόσμον, τὴν ἱστορία καὶ τὸν πολιτισμὸ. Στὸ ἔργο αὐτὸ συνεργάζεται καὶ πρωταγωνιστεῖ ὁ ἄνθρωπος, πὺν καλεῖται νὰ μετᾶσχει στὴ ζωὴ τοῦ Θεοῦ καὶ συνάμα νὰ ἀνυψώσει καὶ νὰ μεταπλάσει τὴ ζωὴ, τὴν ἱστορία καὶ τὸν πολιτισμὸ του. Ἡ δὲ θεολογία ἔχει ὡς κύριο ἔργο νὰ ἐρμηνεύει καὶ νὰ ἐπικαιροποιεῖ τὴν ἐν Χριστῷ πίστη τῆς Ἐκκλησίας μέσα ἀπὸ ἓναν γόνιμο καὶ δημιουργικὸ διάλογο μὲ τὸν πολιτισμὸ καὶ τὰ ποικίλα ἐπιτεύγματα τοῦ ἀνθρώπου σὲ κάθε τόπο καὶ σὲ κάθε ἐποχὴ.

Οἱ χριστιανοὶ στὴν Ἀνατολὴ καὶ τὴ Δύση ἐργάστηκαν ἐπὶ αἰῶνες, καὶ ὄχι μόνο ἀφομοίωσαν ἀλλὰ καὶ ἀνανέωσαν γόνιμα καὶ δημιουργικὰ τὴν πορεία καὶ τὴν ἐξέλιξη τοῦ πολιτισμοῦ. Ὡστόσο, οἱ πολιτισμοὶ ἀκμάζουν καὶ παρακμάζουν. Ὁ χριστιανικὸς κόσμος, ἔχοντας πίσω του λαμπρὰ ἐπιτεύγματα ἀλλὰ καὶ ἀποτυχίες καὶ ἀδιέξοδα, μετὰ τὴν ἔκρηξη τῆς νεωτερικότητος φαίνεται νὰ κλείνεται ὁλοένα καὶ περισσότερο στὰ κεκτημένα ἱστορικὰ καὶ πολιτισμικὰ σχήματα τοῦ παρελθόντος, δίχως νὰ συμμετέχει ἐνεργὰ στὶς μεγάλες κοινωνικὲς, οἰκονομικὲς καὶ πολιτικὲς ἀλλαγές, ἀλλὰ καὶ στὰ ἀξανάμενα προβλήματα τοῦ σύγχρονου κόσμου. Ἡ νεωτερικότητα καὶ ἰδιαίτερα ὁ 20ὸς αἰ. ἐμφάνισαν διά-

φορα και συχνά ἀλληλοσυγκρουόμενα δράματα γενικής εὐτυχίας και ἄλλες κοινωνικὲς οὐτοπίες, ἐνῶ ἡ ψηφιακὴ τεχνολογία τοῦ 21ου αἰ. δημιουργεῖ ἤδη νέες φαντασιακὲς και δυστοπικὲς κοινωνίες. Ἐξαιτίας τῆς ὑπέρμετρης ἀνάπτυξης τοῦ τεχνικοῦ πολιτισμοῦ, ὁ ἄνθρωπος ὁλοένα και περισσότερο ἀλλοτριώνεται ἀπὸ τὴ φύση και τὸν ἑαυτό του. Στὴν ἐποχὴ μας, εἶναι ἀνάγκη ἡ χριστιανικὴ θεολογία νὰ διαλεχθεῖ και πάλι δημιουργικά μετὴν ποικιλομορφία τοῦ σύγχρονου κόσμου και πολιτισμοῦ, δόχως νὰ ἀναδιπλώνεται στὸ ἔνδοξο παρελθόν της. Προκειμένου νὰ συμμετάσχει ἐνεργὰ στὴν πορεία τοῦ σύγχρονου κόσμου, χρειάζεται νὰ λάβει σοβαρὰ ὑπόψη ὅτι ὁ πλουραλισμὸς και ἡ πολιτισμικὴ και θρησκευτικὴ ποικιλομορφία τῶν σύγχρονων κοινωνιῶν ἀποτελοῦν ἤδη τὸ εὐρύτερο πλαίσιο και τὴ συνθήκη τῆς μετανεωτερικότητας.

Ἡ σχέση και ἡ ἀλληλεπίδραση θεολογίας και πολιτισμοῦ ἔχουν μακρὰ ἱστορία στὴν ὀρθόδοξη παράδοση. Ἡ θεολογία, και μάλιστα ἡ Ὁρθόδοξη, δὲν πρέπει νὰ ἀποσυρθεῖ ἀπὸ τὸν σύγχρονο πολιτισμὸ και τὶς ποικίλες ἐκφράσεις του, νὰ περιοριστεῖ σὲ ἓνα εἶδος μουσειακῆς παράδοσης ὡς ἀπολιθωμένο μνημεῖο και κατάλοιπο τοῦ παρελθόντος. Ἡ Ὁρθόδοξη θεολογία ὀφείλει νὰ συναντήσῃ και νὰ συνομιλήσῃ δημιουργικά μετὴν ἐποχὴ μας. Ἡ πιστότητα στὴ βιβλικὴ και πατερικὴ παράδοση σημαίνει κριτικὸ διάλογο, πρόσληψη και μεταμόρφωση τοῦ κόσμου. Ἡ ἐμπνευσμένη θεολογία εἶναι ἡ ζωτικὴ ἀνάσα ποὺ νοσηματοδοτεῖ τὴ ζωὴ και τὶς σχέσεις τῶν ἀνθρώπων. Χρειάζεται, ὅμως, νὰ ἐξέλθῃ ἀπὸ τὴν προνεωτερικὴ ἀσφάλεια και τὴν ὁμολογιακὴ ἐσωστρέφειά της, γιὰ νὰ διαλεχθεῖ γόνιμα μετὸν σύγχρονο πλουραλιστικὸ κόσμο και πολιτισμό.

Ὅλα τὰ δοκίμια ποὺ συνθέτουν τὸ βιβλίο αὐτὸ ἀναπτύσσονται με κεντρικὸ ἄξιο νὰ τὴ γόνιμη συνάντηση θεολογίας και πολιτισμοῦ. Τὰ ἐπιμέρους θέματα ποὺ συγκροτοῦν τὴ διαδραστικὴ σχέση τους δὲν ἀναφέρονται μονοσήμαντα στὸ παρελθόν, ἀλλὰ ἀφοροῦν κυρίως τὴν περίοδο τῆς νεωτερικότητας και φθάνουν μέχρι σήμερα, θέγοντας ζητήματα παιδείας και ἐκπαίδευσης στὴ χώρα μας. Στὶς σελίδες του, με ἄξιο νὰ τὴ θεολογία τῆς ἐτερότητας και τοῦ προσώπου, ἀλλὰ και τὶς πρόσφατες περιπέτειες τοῦ μαθήματος τῶν Θρησκευτικῶν στὸ ἐλληνικὸ σχολεῖο, ἱκνηλατοῦμε μιὰ ἀπόπειρα δημιουργικῆς σχέσης μεταξὺ θεολογίας, πολιτισμοῦ και ἐκπαίδευσης στὸν σύγχρονο και ραγδαῖα μεταβαλλόμενο κόσμο μας.

Ἁγία Παρασκευή, Σεπτέμβριος 2021

Εἰσαγωγικὲς παρατηρήσεις

ΚΑΤΑ τὴ βιβλικὴ καὶ πατερικὴ παράδοση τῆς Ἐκκλησίας, ὁ Θεὸς εἶναι παρὼν, ἐνεργεῖ καὶ φανερῶνεται στὴν ἱστορία τῶν ἀνθρώπων μέσα ἀπὸ συγκεκριμένα γεγονότα, πρόσωπα καὶ καταστάσεις. Ἡ ἀποκάλυψη τοῦ Θεοῦ στὴν ἱστορία γίνεται λόγος Θεοῦ προσιτὸς στὸν ἄνθρωπο, γίνεται προσωπικὸς διάλογος Θεοῦ καὶ ἀνθρώπου. Ἡ Ἀγία Γραφὴ εἶναι ἡ ἀποκάλυψη τοῦ Θεοῦ στὸν ἄνθρωπο ἀλλὰ καὶ ἡ πρόσληψη τοῦ διαλόγου τῶν ἀνθρώπινων πολιτισμῶν καί, ἀκολούθως, ἡ μετάπλασή τους σὲ θεανθρώπινο διάλογο καὶ πολιτισμό, σὲ κοινω- νία καὶ σχέση Θεοῦ, κόσμου καὶ ἀνθρώπου. Ἐν τέλει, ἡ σχέση θεο- λογίας καὶ πολιτισμοῦ προκύπτει ὡς προέκταση καὶ βίωση τοῦ μυ- στηρίου τῆς ἐνανθρώπησης τοῦ Θεοῦ στὴν ἱστορία. Ἡ ἐνσάρκωση συνιστᾷ πρόσληψη τῆς ἱστορίας καὶ τοῦ ἀνθρώπου καὶ συνάμα προ- σωπικὴ μετοχὴ τοῦ ἀνθρώπου στὴ ζωὴ τοῦ Θεοῦ. Ἡ ἐνσάρκωση ἐπε- κτείνεται στὴν ἱστορία μέσω τῆς Ἐκκλησίας. Ὁ ἅγιος Γρηγόριος Νύσσης, ἐρμηνεύοντας τὸ Ἄσμα ἁσμάτων, κάνει λόγο γιὰ τὴ διαρ- κὴ ἐπέκταση τοῦ ἀνθρώπου στὴ ζωὴ τοῦ Θεοῦ. Πρόκειται γιὰ τὴν ἐπ' ἄπειρον ἐπέκταση τῆς «καινῆς κτίσεως» ὡς ὑπέρβαση τῆς φθο- ρᾶς καὶ τοῦ θανάτου.

Ἐξαιτίας τῆς θεολογίας τῆς ἐνσάρκωσης, ἡ Ἐκκλησία ὄχι μό- νο διαλέγεται μὲ τὸν πολιτισμὸ ἀλλὰ καὶ διαμορφώνει πολιτισμὸ. Στὴ λειτουργικὴ ζωὴ καὶ στὴν ἐν γένει φιλοκαλικὴ παράδοση τῆς Ἐκ- κλησίας, ἡ ὑψηλὴ καὶ πλούσια θεολογία τῶν Πατέρων προσλαμβάνει καὶ μεταποιεῖ τὴ γλῶσσα καὶ τὸν πολιτισμὸ τῆς ἐποχῆς σὲ ρέουσα

ποιητική δοξολογία. Συνάμα, ἡ γλώσσα τῆς λατρείας, ἡ θεολογία καὶ ἡ τέχνη τῆς εἰκόνας, ὅπως καὶ κάθε μορφή ἐκκλησιαστικῆς τέχνης, παραμένουν ἀνερμήνευτες δίχως τὴν ἐπέκταση καὶ ἐξακτίνωση τοῦ χριστολογικοῦ δόγματος στὴ θεολογία, στὴ λατρεία καὶ τῇ ζωῇ τῆς Ἐκκλησίας. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο, ἡ θεολογία τῆς Ἐκκλησίας συνομιλεῖ καὶ ἐνσαρκώνεται εὐρύτερα στὴν τέχνη καὶ στὸν πολιτισμό.

Ἡ θεολογία, λοιπόν, ὀφείλει νὰ ἐπεκτείνει διαρκῶς τὴ χριστολογία τῆς Ἐκκλησίας διαλεγόμενη μετὰ τὴν ἱστορία, τὸν πολιτισμὸ καὶ τὶς ἐπιστῆμες τοῦ ἀνθρώπου. Κατ' αὐτὸν τὸν διάλογο, ὁ κόσμος ἀναδεικνύεται σὲ κοσμικὴ ἐκκλησία καὶ ἡ Ἐκκλησία ὡς κοσμικὴ λατρεία ἀνοίγεται σὲ συμπαντικὲς διαστάσεις. Προσλαμβάνοντας καὶ μεταμορφώνοντας διαρκῶς τὸν κόσμος, ἡ Ἐκκλησία ὑπερβαίνει κάθε διεκυστίνδα μετὰ βέβηλου καὶ ἱεροῦ. Ὡστόσο, χρειάζεται νὰ κάνουμε ὀρισμένες ἀπαραίτητες διευκρινίσεις γιὰ τὴ σχέση θεολογίας καὶ πολιτισμοῦ. Ὁ διάλογος θεολογίας καὶ πολιτισμοῦ δὲν ταυτίζεται μετὰ τὴν «πολιτισμικὴ Ὁρθοδοξία», ἕνα ἰδεολογικὸ μῶρφωμα τῆς σύγχρονης θρησκευτικῆς ζωῆς τῶν ὀρθόδοξων χωρῶν, τὸ ὁποῖο ἀντιλαμβάνεται τὴν Ὁρθόδοξην Ἐκκλησίαν ὡς μέρος καὶ περιεχόμενο τοῦ ἐθνικοῦ καὶ πολιτιστικοῦ φολκλόρ, ποὺ προκύπτει ἀπὸ τὴν ἰδεολογικὴ διασύνδεση μετὰ τὸν ἔθνον - κράτους καὶ Ἐκκλησίας ὡς ἀναβίωση τῆς ἐθνικῆς ταυτότητος καὶ τοῦ λαϊκοῦ πολιτισμοῦ. Τὸ μῶρφωμα αὐτὸ δὲν συνιστᾷ παρὰ μία ψευδομῶρφωση τῆς Ὁρθοδοξίας ὡς Ἐκκλησίας καὶ ὡς θεολογίας. Μᾶλλον πρόκειται γιὰ μία μορφή «κουλτουραλισμοῦ» ὡς πολιτισμικῆς καὶ κοινωνικῆς ταυτότητος ἡθῶν καὶ ἐθίμων, ποὺ παραπέμπει σὲ μία ρευστὴ θεολογία καὶ θρησκευτικότητα, ἀνάμεικτη μετὰ προλήψεις καὶ δεισιδαιμονίες. Πίσω ἀπὸ τὴν «πολιτισμικὴ Ὁρθοδοξία» ὀχυρώνεται μία ἰδεολογικὴ ταυτότητα ποὺ ἐπιχειρεῖ νὰ «ἐθνικοποιήσει» τὴν Ἐκκλησίαν καὶ τὸν χριστιανισμό. Γιὰ τὸν λόγο αὐτό, ἀντιλαμβάνεται τὴν ἐκκλησιαστικὴν λατρεία μετὰ στατικὸν τρόπον, ὡς μία ἐθιμικὴ τελετουργία, ἡ ὁποία ἐπαναλαμβάνεται κυκλικὰ μέσα στὸν χρόνον, δίχως ἀνοιγμα πρὸς τὰ ἔσχατα τῆς ἱστορίας, δίχως τὸ ἐνδεχόμενο τῆς ἀνανέωσης καὶ τῆς ἀλλαγῆς. Ἡ Ὁρθοδοξία, ὡς ἐθνικὸ φολκλόρ ἢ ὡς λαϊκὸς πολιτισμὸς, ἀποβαίνει μία ἐθιμικὴ καὶ τυπολατρικὴ ρουτίνα, ἡ ὁποία προτιμᾷ τὴν ἱστορικὴν ἀδράνεια, τὴν ἐπανάληψιν καὶ τὸν ἀπομονωτισμὸν, τὸν θρησκευτικὸν ἀτομισμὸν καὶ ἐν τέλει τὴν ὑποτίμηση τοῦ θεολογικοῦ καὶ ἐσχατο-

λογικοῦ νοήματος τῆς πίστεως τῆς Ἐκκλησίας. Σέ ἀντίθεση μὲ τὴ βιβλικὴ καὶ πατερικὴ σημασία τῆς παρέμβασης τοῦ Θεοῦ στὴν ἱστορία, ἐμφανίζεται μία σχεδὸν μυθικὴ ἀντίληψη τοῦ Θεοῦ, ἡ ὁποία συχρὰ καλλιιεργεῖ ἐθνικιστικὲς καὶ φονταμενταλιστικὲς θρησκευτικὲς τάσεις, παραπέμποντας διαρκῶς σὲ πολιτιστικὲς ἐκφράσεις καὶ ἐπιτεύγματα τοῦ παρελθόντος.

Ὁ πολιτισμὸς εἶναι ἡ ἔλλογη καὶ ἐλεύθερη συγκρότηση τῆς πόλεως καὶ τοῦ κοινωνικοῦ βίου τῶν ἀνθρώπων. Ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα χρόνια, κάθε πολιτισμὸς εἶχε διαμορφώσει καὶ τὸν μεταφυσικὸ ἄξονά του. Μὲ αὐτὴ τὴν ἔννοια, ὁ πολιτισμὸς ὡς «κουλτούρα» προκύπτει ἀπὸ τὶς λατρευτικὲς πράξεις τῶν ἀνθρώπων ποὺ ἀπευθύνονταν στὸν Θεὸ ἢ στοὺς θεοὺς. Ἡ λέξη *culture*, μὲ τὴν ὁποία ὁ δυτικοευρωπαϊὸς ἄνθρωπος ἐκφράζει τὴν ἐλληνικὴ λέξη *πολιτισμός*, προέρχεται ἀπὸ τὴ λέξη *cultus-culte-cult* ποὺ σημαίνει λατρεία. Ὁ πολιτισμὸς ὡς *culture-culte* συνιστᾷ ἓνα εἶδος «ἐνσάρκωσης» τοῦ Θεοῦ. Ἡ Ἀγία Γραφή, ἡ ὁποία ἔχει ἐπιδράσει βαθύτατα στὸν λεγόμενο δυτικὸ πολιτισμὸ, ἀφηγεῖται ὅχι ἓναν ἀπόμακρο καὶ ἄσχετο μὲ τὸν κόσμον καὶ τὸν ἄνθρωπον Θεό, ἀλλὰ ἓναν Θεὸ ποὺ ἐνανθρώπησε ὄντως καὶ εἰσῆλθε παράδοξα στὴν ἱστορία καὶ τὴν κατὰστασιν τοῦ ἀνθρώπου. Παρὰ τὴ μακρινὴ ἱστορικὴ διαδρομὴ τῶν λαῶν τῆς μεσογειακῆς λεκάνης καὶ τῆς κυρίως Εὐρώπης, ἡ Βίβλος δὲν ἔχει διαμορφώσει μονάχα τὴ θρησκευτικὴ ζωὴ τῶν ἐβραϊκῶν καὶ τῶν χριστιανικῶν κοινοτήτων, ἀλλὰ ὁλόκληρον τὸν πολιτισμὸν μας. Στὴν ἀρχὴ τοῦ 21οῦ αἰ., ἡ Ἀγία Γραφή εἶναι ἐκπληκτικὰ ἀνθεκτικὴ στὴ διάβρωση τοῦ χρόνου καὶ τῆς ἱστορίας.¹ Στὶς ἐκκοσμιευμένες κοινωνίες μας, μολονότι εὐκόλα ὁ σύγχρονος ἄνθρωπος μοιάζει νὰ ξεχνᾷ τὶς πνευματικὲς ρίζες καὶ καταβολές του, ἡ Ἀγία Γραφή, ἡ πατερικὴ παράδοση, ἡ λατρεία, ἡ τέχνη καὶ ἡ ἐν γένει ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας συνεχίζουν νὰ διαλέγονται μὲ τὴν ἱστορία καὶ νὰ ἀποτελοῦν πηγὴ ἐμπνευσης καὶ ἀνανέωσης τοῦ πολιτισμοῦ.

1. Βλ. ἐνδεικτικὰ, *Βιβλικὲς μεταφράσεις, Ἱστορία καὶ πράξις, Ἑπετειακὸς Ἐπιστημονικὸς Τόμος γιὰ τὰ διακόσια χρόνια τῆς Ἑλληνικῆς Βιβλικῆς Ἐταιρίας*, ἐπιμ. Κώστας Τσιγκάκης - Μαρία Σίκ, ἐκδ. Ἑλληνικῆς Βιβλικῆς Ἐταιρίας, Ἀθήνα 2021.

Οί θέσεις τοῦ Γεωργίου Φλωρόφσκυ γιὰ τὴ σχέση θεολογίας καὶ πολιτισμοῦ

Ὁ π. Γεώργιος Φλωρόφσκυ (Georges Florovsky, 1893-1979), μὲ μία στέρεη ἐγκύκλια καὶ πανεπιστημιακὴ παιδεία, ἔχοντας βιώσει ἑντονα τὴν καταιγίδα τῆς ἱστορίας στὴ Ρωσία, τὴν ἐξορία καὶ τὴ μετανάστευση ἀπὸ τὴν πατρογονικὴ γῆ, δὲν βρῆκε ἀπλῶς καταφύγιο στὴν Εὐρώπη καὶ ὕστερα στὴν Ἀμερικὴ, ἀλλὰ ἔγινε πολίτης τοῦ κόσμου, πολίτης τῆς χριστιανικῆς οἰκουμένης. Ὁ Φλωρόφσκυ ὑπῆρξε διδάσκαλος, ἐρευνητὴς καὶ συνάμα ἐρμηνευτὴς καὶ ἀνατόμος τῆς Παράδοσης τῆς Ἐκκλησίας μέσα ἀπὸ τοὺς δρόμους τῆς πατερικῆς θεολογίας. Κατὰ τὸν Φλωρόφσκυ, ὁ κόσμος ἀλλάζει ἀδιάκοπα. Ἐχοντας ὁ ἴδιος πίσω του τὴν ἐμπειρία τῆς Ὀκτωβριανῆς Ἐπανάστασης, τῆς μετανάστευσης στὴν Εὐρώπη καὶ κατόπιν στὴν Ἀμερικὴ, μετὰ τὸν Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, ἔζησε προσωπικὰ τὶς δραματικὲς αὐτὲς ἀλλαγές ὡς ἀλλαγές καὶ ὅψεις τοῦ δυτικοῦ πολιτισμοῦ. Ἡ αἴσθησις τῆς ἀλλαγῆς καὶ τῆς ἀνατροπῆς εἶναι χαρακτηριστικὸ τῆς ἱστορίας. Ὡστόσο, ἡ ἐμπειρία αὐτὴ ἔγινε αἰσθητὴ ἐντονότερα κατὰ τὴν περίοδο τῆς νεωτερικότητος, ἡ ὁποία διάνοιξε τὸν χρόνο καὶ τὴν ἱστορία.

Μὲ τὴ συμβολὴ τοῦ χριστιανισμοῦ, ἡ ἔννοια τῆς προόδου στὴν ἱστορία κατέστη δυνατὴ ἀρχικὰ ὡς ἀπομάγευση τῆς φύσης καὶ τοῦ κόσμου, ὅπως τὸν ἀντιλαμβάνονταν ὁ ἀρχαῖος παγανισμός. Στὸ πλαίσιο τῆς ἐπανεκτίμησής τοῦ χρόνου καὶ τῆς γραμμικῆς ἀντίληψης τῆς ἱστορίας, ὁ δυτικὸς ἄνθρωπος προέβη στὴ διάκριση τῶν ἐποχῶν καὶ τὴν περιοδολόγησι τῆς ἱστορίας. Ζώντας στὸν 20ὸ αἰ., ὁ Φλωρόφσκυ, ὅπως καὶ ἄλλοι διανοούμενοι τῆς ἐποχῆς του, ἔκαναν λόγο γιὰ τὴν κρίσις ἢ τὴν παρακμὴ τοῦ πολιτισμοῦ ὡς τέλος τῆς νεωτερικῆς ἐποχῆς ἢ τέλος τῆς ἱστορίας ἢ ἀπλῶς, ὅπως ὁ Σπένγκλερ (Oswald Spengler) ἤδη ἀπὸ τὸ 1918, γιὰ τὴν πλήρη παρακμὴ τῆς Δύσης καὶ τοῦ πολιτισμοῦ της.²

2. Βλ. Oswald Spengler, *Ἡ παρακμὴ τῆς Δύσης*, τόμ. Α & Β, μτφρ. Λ. Ἀναγνώστου, ἐκδ. Τυπωθῆτω - Γ. Δαρδανός, Ἀθήνα 2004. Γιὰ τὴν κατάρρευση τοῦ ἀστικοῦ πολιτισμοῦ κατὰ τὸν 20ὸ αἰ. ἀπὸ μία μετανεωτερικὴ σκοπιά, βλ. τὸ ἔργο τοῦ Eric Hobsbawm, *Θρυμματισμένοι καιροί, Κουλτούρα καὶ κοινωνία στὸν 20ὸ αἰώνα*, μτφρ. Ν. Κούρκουλος, ἐκδ. Θεμέλιο, Ἀθήνα 2013.

Γιὰ τὸν Φλωρόφσκυ ἡ ἱστορία δὲν εἶναι μόνο τὸ παγκόσμιον δικαστήριον (Χέγκελ), ἀλλὰ καὶ ἡ αὐτοκαταδίκη τῆς ἱστορίας σὲ καταστροφή. Ἡ ἐμπειρία δύο παγκόσμιων πολέμων, ἡ κομμουνιστικὴ ἐπανάσταση, ὁ φασισμός, ὁ ψυχρὸς πόλεμος, οἱ διάφορες περιφερειακὲς συγκρούσεις, ἡ ραγδαία ἐκκοσμίκευση τῶν δυτικῶν κοινωνιῶν, ἦταν γιὰ τὸν Φλωρόφσκυ ἓνα εἶδος ἀποχριστιανισμοῦ καὶ συνεχοῦς ἀποδόμησης τοῦ δυτικοῦ πολιτισμοῦ, ἓνα προμήνυμα τῆς ὕστερης νεωτερικότητος. Οἱ πολιτισμοὶ ἀκμάζουν καὶ παρακμάζουν. Ὁ λεγόμενος πολιτισμένος κόσμος ἐμφανίζεται πλέον ἀπροσανατόλιστος καὶ ἀποδιοργανωμένος πνευματικά. Οἱ ὑψηλὲς ἀξίες ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ κρατήσουν τὸν κόσμο σὲ μία ἐνότητα μοιάζουν νὰ ἐξαφανίζονται! Ποιὰ μπορεῖ νὰ εἶναι ἡ αἰτία τῆς κατάρρευσης τοῦ πολιτισμένου κόσμου; Ἡ ἐποχὴ μας εἶναι ἐποχὴ ἀπιστίας καὶ ἀβεβαιότητος! Ὁ λεγόμενος χριστιανικὸς κόσμος φαίνεται νὰ καταρρέει. Ἐνδεχομένως καὶ νὰ εἶχε μέσα του πρὸ πολλοῦ τὸν σπόρο τῆς καταστροφῆς. Ὡστόσο, οἱ πολιτισμοὶ διαλύονται ὅταν δὲν ὑπάρχουν ἐλατήρια ποὺ νὰ ἐμπνέουν καὶ πεποιθήσεις ποὺ νὰ δεσπόζουν. Στὴν ἐποχὴ μας ὑπάρχουν πολλὰ συγκρουόμενα «πιστεύω», τόσο πολλὰ «παράξενα εὐαγγέλια», πολλὲς καὶ ἀνταγωνιζόμενες πίστεις. Κατὰ τὸν Φλωρόφσκυ, ἡ νεωτερικότητα συχνὰ προέβαλε τὴν ἐπιστήμην ὡς τὴν νέα γνώση ποὺ θὰ ἀντικαταστήσει τὴν χριστιανικὴν πίστη. Ἡ κρίσις τοῦ πολιτισμοῦ ἀφορᾷ τὸν πολιτισμὸν ὡς σύστημα ἀξιῶν. Ὁ πολιτισμὸς διακρίνεται σαφῶς ἀπὸ τὴ φύσιν καὶ τὸν κόσμο. Ὁ πολιτισμὸς εἶναι μία τεχνητὴ δημιουργία, ἓνα ἐπίτευγμα τῆς ἀνθρώπινης παρουσίας καὶ δράσης στὴν ἱστορία. Πρόκειται γιὰ μία προέκταση τῆς ἀνθρώπινης φύσεως, μὲ τὴν ὁποία ἡ ἀνθρωπότητα φθάνει στὴν ὠριμότητά της. Ὁ Φλωρόφσκυ ἐπισημαίνει ὅτι στὴν ἐποχὴ μας παρατηρεῖται ἀστάθεια, κούραση, ἀμφισβήτηση ἢ καὶ κατάρρευση τοῦ πνευματικοῦ πολιτισμοῦ καὶ συνάμα ἔξαρση τῆς τεχνικῆς ἐναντὶ τοῦ πνευματικοῦ στοιχείου τοῦ ἀνθρώπινου πολιτισμοῦ.

Ἀκολούθως, ὁ Ρῶσος θεολόγος θέτει τὸ κρίσιμο ζήτημα γιὰ τὴν σχέσιν θεολογίας καὶ πολιτισμοῦ σήμερα. Οἱ χριστιανοὶ θὰ ἔπρεπε νὰ ἐνδιαφέρονται γιὰ τὴν κρίσιν τοῦ πολιτισμοῦ; Ἄν ἡ παρακμὴ τοῦ πολιτισμοῦ ἔχει ὁδηγήσει μέχρι τὴν ἀποστασία ἢ τὴν ἀπώλεια τῆς πίστεως, οἱ χριστιανοὶ δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ ἐνδιαφερθοῦν πρωταρχικά, ἀν ὅχι ἀποκλειστικά, γιὰ τὴν ἀνοικοδόμησιν τῆς πίστεως καὶ τὴν ἀνα-

μεταστροφή του κόσμου, και όχι απλώς για τη διάσωση ενός καταποντιζόμενου πολιτισμοῦ τοῦ παρελθόντος; Για τὸν Φλωρόφσκυ, τὸ ζήτημα αὐτὸ σχετίζεται μὲ τὸ διαχρονικὸ πρόβλημα τῆς σχέσης μεταξὺ Εὐαγγελίου, ἱστορίας καὶ πολιτισμοῦ! Ὁ τεχνικὸς πολιτισμὸς δὲν ἀποτελεῖ τὸ τέλος τοῦ πολιτισμοῦ. Τὸ Εὐαγγέλιο χρειάζεται νὰ σαρκωθεῖ καὶ στὴ σύγχρονη ἐποχὴ, καὶ ἡ ἱστορία τοῦ ἀνθρώπου ὀφείλει νὰ προχωρήσει καὶ πέρα ἀπὸ τὸν τεχνικὸ πολιτισμὸ.

Ὡστόσο, ὁ πολιτισμὸς ὡς μέγεθος τῆς ἱστορίας καὶ τῆς ἀνθρώπινης δημιουργικότητος δὲν τίθεται ὑπὲρ ἀνω τοῦ Εὐαγγελίου. Ἡ στάση τοῦ Φλωρόφσκυ ἐναντὶ τοῦ πολιτισμοῦ εἶναι ἀμφίσημη καὶ διαλεκτική. Ἀφενὸς, κάθε πολιτισμὸς μπορεῖ νὰ εἶναι ἓνα εἶδος λεπτῆς καὶ ἐξευγενισμένης εἰδωλολατρίας, ὁ πειρασμὸς καὶ ἡ πλάνη τῆς ἱστορίας γιὰ ἓναν ἐπίγειο παράδεισο, μία μέριμνα γιὰ πολλὰ πράγματα, μολονότι «ἐνὸς δέ ἐστι χρεία». Ἀφετέρου, μιὰ τέτοια θεώρηση εἶναι δυνατόν νὰ μὴν ἀξιοποιεῖ τὰ τάλαντα καὶ τὶς ἀνθρώπινες δημιουργικὲς ἀξίες. Ὁ Φλωρόφσκυ, ἐν τέλει, θέλει νὰ προσανατολίσει καὶ νὰ ἐντάξει τὶς ἐπίγειες πραγματικότητες καὶ ἀσφαλῶς τὰ ἐπιτεύγματα τοῦ πολιτισμοῦ σὲ μιὰ δημιουργικὴ πορεία τοῦ ἀνθρώπου, ὁ ὁποῖος καλλιεργεῖ καὶ προάγει ὑπεύθυνα τὸν κόσμον ὡς δημιουργία τοῦ Θεοῦ, ἀναφέροντάς τον στὸν δημιουργὸ του κατὰ τὸ βιβλικὸ «ἐργάζεσθαι καὶ φυλάττειν αὐτόν» (Γέν. 2,15).³

Ἡ νεωτερικότητα καὶ ἰδιαίτερα ὁ 20ὸς αἰ. παρήγαγαν διάφορα καὶ συχνὰ ἀλληλοσυγκρουόμενα ὁράματα γενικῆς εὐτυχίας καὶ ἄλλες κοινωνικὲς οὐτοπίες, ποὺ κατέληξαν δυστοπίες μὲ τὴν ἐγκαθίδρυση ὀλοκληρωτικῶν καθεστώτων ἢ μὲ τὴν πρόταξη τῆς ἀέαναης εὐφορίας ὡς σκοποῦ καὶ νοήματος στὶς καταναλωτικὲς καὶ μηδενιστικὲς κοινωνίες τοῦ δυτικοῦ κόσμου. Ἡ ἐμφάνιση τῆς σύγχρονης τεχνολογίας θὰ δημιουργήσῃ νέες φαντασιακὲς κοινωνίες, ὥστε νὰ γίνεταί πλέον λόγος γιὰ τὴν τυραννία ἢ τὴ μελαγχολία τοῦ σύγχρονου πολιτισμοῦ. Πρόκειται γιὰ τὴν ἀλλοτρίωση τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὸν ἴδιο του τὸν ἑαυτὸ ἐξαιτίας τῆς ὑπέρμετρης ἀνάπτυξης τοῦ τεχνικοῦ πολιτισμοῦ. Γιὰ τὸν Φλωρόφσκυ, ὁ πολιτισμὸς ἀπὸ μόνος του δὲν ἀποτελεῖ αὐταξία καὶ τελικὸ σκοπὸ. Ὁ πολιτισμὸς δὲν μπο-

3. Βλ. Παναγιώτη Νέλλα, *Ζῶον θεούμενον, Προοπτικὲς γιὰ μία ὁρθόδοξη κατανόηση τοῦ ἀνθρώπου*, ἐκδ. Ἀρμός, Ἀθήνα ²2006.

ρεῖ νὰ εἶναι ὁ ἔσχατος προορισμὸς τοῦ ἀνθρώπου. Εἶναι ἄλλο πράγμα ὁ πολιτισμὸς ὡς Βαβέλ καὶ ἄλλο ὁ πολιτισμὸς ὡς οἶκος ποὺ χαρίζεται ἀπὸ τὸν Θεὸ στὸν ἄνθρωπο, τὸν ὁποῖο ὁ ἄνθρωπος καλλιεργεῖ καὶ ἀναπτύσσει. Στὴ συνθήκη αὕτῃ ὁ Θεὸς ἐνεργεῖ στὴν ἱστορία τοῦ ἀνθρώπου καὶ ὁ ἄνθρωπος ἀνταποκρίνεται μὲ τὰ δημιουργικὰ ἔργα του, ὅπως εἶναι τὰ ἐπιτεύγματα τοῦ πολιτισμοῦ του. Σὲ αὕτῃ τὴν προοπτικὴ ὁ Θεὸς σαρκώνεται στὸν πολιτισμὸ τοῦ ἀνθρώπου, ἐμπνέοντας καὶ καθοδηγώντας τὸ νόημα τῆς ἱστορίας πρὸς τὴν ἔσχατολογικὴ τῆς ἐκπλήρωσης. Ὁ Ρῶσος ἱστορικὸς καὶ θεολόγος θεωρεῖ ὅτι ἡ ἀδιαφορία τῶν χριστιανῶν ἀπέναντι στὸν πολιτισμὸ, ὅπως καὶ ἀπέναντι στὴν ἱστορία, ἔχει συγκεκριμένα αἷτια. Ἡ στάση τῶν εὐσεβιστῶν καὶ τῶν φονταμενταλιστῶν χριστιανῶν εἶναι ἀρνητικὴ ὄχι μόνον ἔναντι τοῦ πολιτισμοῦ ἀλλὰ καὶ ἔναντι τοῦ κόσμου, ὁ ὁποῖος εἶναι μάταιος καὶ γι' αὐτὸ θὰ ἐπέλθῃ ἡ δίκαιη καταστροφή του. Παρόμοια εἶναι καὶ ἡ στάση τῶν πουριτανῶν, γιὰ τοὺς ὁποίους ἡ ἱστορία ἐκλαμβάνεται ὡς ἓνα εἶδος δουλείας στὸ ἡθικὸ καθῆκον καὶ ὄχι ὡς εὐκαιρία δημιουργικότητος, ἡ ὁποία εἶναι ἀδιάφορη γιὰ τὶς ποικίλες μορφές τοῦ πολιτισμοῦ. Ὡστόσο, ὑπάρχει καὶ ἓνας ἀκόμη τύπος χριστιανῶν, ὅπως εἶναι ὁ ὑπαρξιακὸς τύπος, ὁ ὁποῖος ἐκφράζεται ὡς διαμαρτυρία ἐναντία στὴν ὑποδούλωση ποὺ προκαλεῖ ὁ τεχνικὸς πολιτισμὸς. Στὴν ἐρμησία καὶ τῇ μοναξιά τοῦ ὑπαρξιστῆ, σημασία ἔχει ὄχι ἡ κατάφαση τῆς ὑπεύθυνης δημιουργικότητος ἀλλὰ ἡ αἰσθησιμὴ τῆς μηδαμινότητος τοῦ ἀνθρώπου, ἡ ὁποία καὶ συνιστᾷ τὸν τελικὸ προορισμὸ καὶ τὴν τελικὴ ἀλήθεια τοῦ ἀνθρώπου.⁴

Οἱ θέσεις τοῦ Πάουλ Τίλλιχ γιὰ τὴ σχέση θεολογίας καὶ πολιτισμοῦ

Ὁ Γερμανὸς θεολόγος καὶ φιλόσοφος Πάουλ Τίλλιχ (Paul Tillich, 1886-1965), ἔχοντας νωπὴ τὴν τραγικὴ ἐμπειρία τοῦ Α' Παγκοσμίου Πολέμου καὶ τῆς ἀνάδυσης τοῦ φασιστικοῦ ἐθνικοσοσιαλισμοῦ τοῦ Χίτλερ, θὰ ἐγκαταλείψει τὴ Γερμανία τὸ 1933 καὶ θὰ διαπρέψει ὡς

4. Βλ. Γεωργίου Φλωρόφσκυ, *Χριστιανισμὸς καὶ πολιτισμὸς*, μτφρ. Ν. Πουρναρᾶς, ἐκδ. Πουρναρᾶς, Θεσσαλονίκη 2008.

καθηγητής στην Ἀμερική. Ἡ θεολογία τοῦ πολιτισμοῦ, τὴν ὁποία εἰσηγήθηκε, ἐπιχειρεῖ νὰ ἀναδείξει καὶ νὰ ἐρμηνεύσει τὸ ἀνεπίγνωστο θρησκευτικὸ ὑπόβαθρο τοῦ ἐκκοσμικευμένου κόσμου. Ἡ κατάρρευση τοῦ χριστιανικοῦ πολιτισμοῦ τῆς Δύσης κατὰ τὸν 20ὸ αἰ. σήμανε μιὰ νέα ἀνθρωποκεντρικὴ ἐποχή. Ὁ Τίλλιχ ξεκινᾷ ἀπὸ τὴν ἀποδοχή τῆς ἐκκοσμίκευσης τοῦ σύγχρονου κόσμου καὶ τῆς αὐτονομίας τοῦ σύγχρονου ἀνθρώπου, ὁ ὁποῖος ἀρνεῖται κάθε κληρικοκρατικὴ ἐτερονομία καὶ κάθε χριστιανικὴ ἀξίωση γιὰ κυριαρχία. Παραδόξως, ἡ προσέγγισή του αὐτὴ ἀποκαλύπτει τὸ βάθος τῆς θεονομίας πὺν ἐναπόκειται στὰ βάθη τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξῆς. Μὲ τὸν τρόπο αὐτό, ἀναδεικνύεται καὶ ἀπελευθερώνεται ἡ λανθάνουσα θρησκευτικὴ διάσταση τοῦ σύγχρονου πολιτισμοῦ. Ὁ Τίλλιχ μὲ τὴ θεωρία του γιὰ τὴ σχέση θεολογίας καὶ πολιτισμοῦ δίνει ἔμφαση στὴν ἱστορικὴ καὶ κοινωνικὴ διάσταση τοῦ πολιτισμοῦ, στὸ βάθος τοῦ ὁποῖου βλέπει τὴν κυριαρχία τῆς θεονομίας ὅπως δυναμικὰ ἐνσαρκώνεται στὸ πρόσωπο καὶ τὸ ἔργο τοῦ Χριστοῦ.

Κατὰ τὸν Τίλλιχ, ἡ ἀποστολὴ τῆς θεολογίας εἶναι ἀκριβῶς ἡ ἐρμηνεία καὶ ἡ ἐπικαιροποιημένη μετάδοση τῆς χριστιανικῆς ἐπαγγελίας σὲ κάθε ἀνθρώπινη γενιά. Γιὰ νὰ γίνῃ αὐτὸ δυνατό, χρειάζεται ἡ «διαμεσολάβηση» τῆς χριστιανικῆς ἐπαγγελίας στὸν σύγχρονο κόσμο, τὴν ὁποία ὁ Γερμανὸς θεολόγος καὶ φιλόσοφος ὀνόμαζε «μέθοδο τοῦ συσχετισμοῦ». Ὁ συσχετισμὸς παράδοσης καὶ «καιροῦ» φανερώνει τὴν κατάλληλη εὐκαιρία καὶ στιγμή γιὰ δημιουργικὴ ἀνασυγκρότηση τῆς ἱστορίας καὶ τοῦ ἀνθρώπινου πολιτισμοῦ. Ὁ Τίλλιχ ἐμπνέεται ἀπὸ τὴ βιβλικὴ σημασία τοῦ «καιροῦ» ὡς τοῦ κατάλληλου καὶ ἐνδεδειγμένου χρόνου κατὰ τὸν ὁποῖο ἡ αἰωνιότητα τοῦ Θεοῦ εἰσέρχεται στὸν πεπερασμένο κόσμο γιὰ νὰ μεταμορφώσῃ καὶ νὰ ἀνανεώσῃ τὴν κατὰστασιν τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξῆς. Ὁ καιρὸς αὐτὸς βιώνεται ὡς διαρκὴς διαλεκτικὴ ἔνταση μεταξὺ αἰώνιας ἀλήθειας καὶ ἱστοριοχρονικῆς κατὰστασης, μέσα στὴν ὁποία ἡ ἀλήθεια μπορεῖ νὰ προσληφθεῖ καὶ νὰ γίνῃ ἀποδεκτὴ. Ἡ θεολογία πάντοτε ἦταν ἡ ἀπόκριση τοῦ ἀνθρώπου στὴν κλήση τοῦ Θεοῦ. Ἡ θεολογία ἀνακαλύπτει τὰ διαχρονικὰ ὑπαρξιακά ἐρωτήματα πὺν εἶναι ἐγγεγραμμένα στὴν ὑπαρξιν τοῦ ἀνθρώπου. Στὸ βάθος τῆς ἡ ἀνθρώπινης ὑπαρξῆς ἐμπεριέχει τὴ θρησκευτικὴ διάστασή της. Ἡ προσέγγισις αὐτὴ κατὰ τὸν Τίλλιχ αἶρει τὴ διάσταση καὶ διελκυστίνδα μεταξὺ ἱεροῦ καὶ βέβηλου ἢ κοσμικοῦ.

‘Ο συντηρητισμός βλέπει τὴν ἀλήθεια σὲ ἓνα ὑπερχρονικὸ - ἀχρο-
νικὸ πεδίο. Ἀντίθετα, ἡ βιβλικὴ πίστις τοῦ χριστιανισμοῦ σαρκώνει-
ται μέσα στὴν ἱστορία. Ἐν τέλει, γιὰ τὸν Τίλλιχ, τὸ σῶμα τῆς πίστεως
δὲν περιορίζεται στὴν Ἐκκλησίαν ἀλλὰ ἐπεκτείνεται στὸν πολιτισμὸ
ὡς λανθάνουσα Ἐκκλησία. ‘Ο Τίλλιχ ἀνέπτυξε τὴ θεωρία γιὰ τοὺς
ἀνώνυμους χριστιανούς, προσεγγίζοντας ὑπαρξιακὰ τὴν ἔννοια τῆς
θρησκείας. Τὰ μέλη τῆς ἀποκεκαλυμμένης Ἐκκλησίας ἀναγνωρί-
ζουν τὸ ἔργο τῶν μελῶν τῆς λανθάνουσας Ἐκκλησίας μέσα ἀπὸ ποι-
κίλους καλλιτεχνικοὺς καὶ προφητικοὺς τρόπους ἔκφρασης τοῦ πο-
λιτισμοῦ γιὰ ἐκεῖνο ποὺ «μᾶς ἀφορᾷ ἀπόλυτα», γιὰ παράδειγμα ἡ
τέχνη μὲ τὸ ὑπαρξιακὸ βάθος της, τὸ κίνημα καὶ ἡ ἀντι-κουλτούρα
τοῦ ὑπαρξισμοῦ κ.λπ. “Ολα αὐτὰ κατὰ τὸν Τίλλιχ μποροῦν νὰ γίνο-
νται ἀντικείμενα πρόσληψης καὶ ἀποδοχῆς ἐκ μέρους τῆς θεολογίας
τοῦ πολιτισμοῦ. Τὸ θάρρος τῆς πίστεως, τὸ θάρρος τῆς ὑπαρξεως, σὲ
πεῖσμα τῶν δυνάμεων τοῦ μηδενός, μπορεῖ νὰ ὑποδέχεται καὶ νὰ κα-
ταφάσκει τὴν ἀνθρώπινη περατότητα καὶ ἀμφιβολία. Παρὰ τὴν ἀμ-
φιβολία, ἡ πίστις καταφάσκει τὸ Ἀπόλυτο, ἐκεῖνο ποὺ μᾶς ἀφορᾷ
ὅλους. Δηλαδή, τὸ γεγονὸς ὅτι ἓνας ἄνθρωπος, παρὰ τὶς ἀμφιβολίες
του καὶ τὰ ἠθικῶς μὴ ἀποδεκτὰ στοιχεῖα του, αἰσθάνεται ὅτι γίνε-
ται «ἀποδεκτός». Τὸ γεγονὸς ὅτι τὸν ἀποδέχεται ὁ Θεός, αὐτὸ εἶ-
ναι ὑπαρξιακὰ ἡ ἐμπειρία τῆς χάριτος. Ὑστερα ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἐμπει-
ρία, ὁ ἄνθρωπος μπορεῖ νὰ ἀποδεχθεῖ τὸν ἑαυτὸ του καὶ νὰ τὸν ἀγα-
πήσει. Ἐδῶ ἀκριβῶς ἔγκειται τὸ θεραπευτικὸ καὶ ὑπαρξιακὸ γεγο-
νὸς τῆς πίστεως.

Ἡ νεωτερικὴ ἀπώλεια τοῦ ἑαυτοῦ ἀντικατοπτρίζεται σὲς μαζι-
κὲς κρίσεις κατὰθλιψης, στὸν μανικὸ πειθαναγκασμὸ αὐτοεπιβεβαίω-
σης μέσω τῆς ἐργασίας καὶ τῆς ἐπαγγελματικῆς ἀπόδοσης. Ἐδῶ
ἀκριβῶς ἀνιχνεύεται τὸ ἐσωτερικὸ πρόβλημα τοῦ σύγχρονου ἀνθρώ-
που. Ὡστόσο, στὸν σύγχρονο καὶ ραγδαῖα μεταβαλλόμενον κόσμον, οἱ
κοινωνικὲς, πολιτικὲς καὶ κοσμικὲς διαστάσεις τῆς πίστεως καὶ τῆς
Βασιλείας τοῦ Θεοῦ παραγκωνίζονται ἀπὸ τὸν δημόσιο χῶρον, πρὸς
ὄφελος τῆς ἀνθρώπινης ὑποκειμενικότητας καὶ μάλιστα στὸ πλαίσιο
τῆς ἀστικῆς θρησκείας τῆς νεωτερικότητας καὶ στὴν καταστατικὴ
της ἀρχή: «Ἡ θρησκεία εἶναι ἰδιωτικὴ ὑπόθεση».⁵

5. Βλ. Paul Tillich, *Theology of culture*, Oxford University Press, New York

Ὁρθοδοξία καὶ πολιτισμός

Τὸ νόημα καὶ ὁ προορισμὸς τοῦ ἀνθρώπινου πολιτισμοῦ δὲν εἶναι ἄσχετος πρὸς τὸ νόημα καὶ τὸν τελικὸ προορισμὸ τοῦ ἀνθρώπου. Κατὰ τὴν Ὁρθόδοξη θεολογία, ὅταν ὁ πολιτισμὸς σὲ μία πορεία δημιουργικότητος ἐμπνέεται ἀπὸ τὴν ἐνέργεια τοῦ Θεοῦ στὴν κτίση καὶ τὴν ἱστορία, ὁ ἄνθρωπος ἀποκαθίσταται στὴ βασιλική, ἱερατικὴ καὶ προφητικὴ του λειτουργία ἐντὸς τῆς δημιουργίας, γίνεται ἡ προσδοκία καὶ ἡ ὄντως ἐλπίδα τοῦ κόσμου. Ἐδῶ ἀκριβῶς θεμελιώνεται ὁ διάλογος θεολογίας καὶ πολιτισμοῦ ὡς μία διαρκὲς πρόσληψη καὶ μεταμόρφωση τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου, «ὕπὲρ τῆς τοῦ κόσμου ζωῆς». Ὅπως ἀκριβῶς ὁ Θεὸς συγκαταβαίνει στὸ δράμα τοῦ ἀνθρώπου, προσλαμβάνει καὶ μεταμορφώνει τὴ φύση καὶ τὴν ἱστορία τοῦ κτιστοῦ, ἔτσι καὶ ἡ Ἐκκλησία πορεύεται, προσλαμβάνοντας διαρκῶς καὶ νοηματίζοντας τὸν βίον καὶ τὴν ἱστορία τῶν ἀνθρώπων. Σύμφωνα μὲ τὸ δόγμα τῆς Χαλκηδόνος, ἡ Ἐκκλησία σαρκώνει τὸ Εὐαγγέλιο τοῦ ἁπαξ ἐνανθρωπήσαντος Χριστοῦ σὲ κάθε ἐποχή, «ἐν παντὶ καιρῷ, καὶ πάσῃ ὥρᾳ», δὲν ἀπολιθώνει οὔτε τὴν χριστολογία οὔτε τὴν ἀνθρώπινη ὑπαρξὴ στὸ ἀρχέγονο παρελθὸν τῆς ἱστορίας, ἀλλὰ διανοίγει τὸν κόσμον καὶ προσανατολίζει διαρκῶς τὸν ἄνθρωπον πρὸς τὰ ἔσχατα τῆς Βασιλείας. Γιὰ νὰ προσληφθεῖ, ὅμως, ὁ πολιτισμὸς, χρειάζεται νὰ εἶναι διατεθειμένος νὰ δεχθεῖ τὴν καινὴ ἀγγελία τοῦ Εὐαγγελίου. Ὅταν τὸ Εὐαγγέλιον συναντᾷ ἕναν ἀνοιχτὸ στὸ μῆνυμά του πολιτισμὸ, τότε κάνουμε λόγον γιὰ ἐμπολιτισμὸ ὡς σάρκωση τοῦ Εὐαγγελίου σὲ συγκεκριμένο τόπον καὶ χρόνον.

«Χρειαζόμαστε θεολογία τοῦ πολιτισμοῦ», κατὰ τὸν Γεώργιο Φλωρόφσκυ, προκειμένου νὰ κάνουμε λόγον ὅχι μόνον γιὰ τὴ σχέση Θεοῦ καὶ ἱστορίας, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὶς πρακτικὲς καθημερινές μας ἐπιλογές καὶ ἀποφάσεις. Ἡ παράδοση καὶ ὁ πολιτισμὸς τῆς Ὁρθοδο-

1959· Πάουλ Τίλλιχ, *Τὸ Θάρος τῆς Ὑπάρξεως*, μτφρ. Χρ. Μαλεβίτση, ἐκδ. Ἄρμός, Ἀθήνα 2012· Etienne Higuier, «La théologie "apologétique" de la culture de Paul Tillich», *Revista Eletrônica Correlatio*, 8/2005, σσ. 92-107. Jürgen Moltmann, *Τί εἶναι θεολογία σήμερα, Δύο μελετήματα γιὰ τὴν ἐπικαιροποίησίν της*, ἐκδ. Ἄρτος Ζωῆς, Ἀθήνα 2008, σσ. 121-135.

ξίας δὲν ἀναπτύχθηκαν μὲ βάση κάποια ἀνυπέρβλητη διελκυστίν-
δα μεταξὺ ἱεροῦ καὶ βέβηλου,⁶ ἀλλὰ συμπεριέλαβαν ὁλόκληρη τὴν δη-
μιουργία, τὴν καθημερινότητα, τὴν ζωὴ καὶ τὴν ἱστορία τοῦ ἀνθρώ-
που. Ἡ διήκουσα ἀρχὴ καὶ ὁ τρόπος τῆς ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς ὑπῆρξαν
πάντοτε ἡ εὐχαριστιακὴ πρόσληψη καὶ μεταμόρφωση τῆς ζωῆς καὶ
τῶν ἔργων τοῦ ἀνθρώπου.

Ὡστόσο, σὲ ὀρισμένες ἐποχές, τὸ μυστήριον τῆς σωτηρίας καὶ
ἀπολύτρωσης φαίνεται νὰ συσκοτίζει τὸ μυστήριον τῆς δημιουργίας,
τὸ ἀέναον αὐτὸ ἐνδιαφέρον τοῦ δημιουργοῦ γιὰ τὴν πληρότητα καὶ
ἀνακεφαλαίωση τῆς κτίσης. Τονίζεται περισσότερο ἡ ἀκύρωση καὶ
ἡ ὑπέρβαση τοῦ «πεπτωκότος κόσμου», παρὰ ἡ θεραπεία καὶ ἀνόρ-
θωσή του, ἡ ἔξοδος ἀπὸ τὴν ἀμαρτία, ἡ ματαιότητα καὶ ἡ διαφθο-
ρά του. Ἡ ἐσχατολογία ἐδῶ, ἀπὸ ὠδίνουσα πορεία πρὸς τὸ τέλος καὶ
τὴν πληρότητα τῆς Βασιλείας, ἐκπίπτει σὲ μία δικανικὴ καὶ ἐλε-
γκτικὴ κρίση, σὲ μία εἰκονοκλαστικὴ στάση ὡς πρὸς τὸν πολιτισμὸ
στὸ σύνολό του. Στὴν πραγματικότητα, οἱ τάσεις αὐτὲς ὑποτιμοῦν
ριζικὰ τὸν χριστιανισμό, μεταβάλλοντάς τον σὲ κλειστὴ θρησκεία
μεμονωμένων ἀτόμων, πὺλ ἐπιζητοῦν ἀπλῶς τὴν ἀτομικὴ σωτηρία
τους, ἐρήμην τοῦ κόσμου καὶ τῆς ἱστορίας. Ἡ ἱστορία τοῦ χριστια-
νισμοῦ ἐμφανίζει μία σειρὰ ἀπὸ παρόμοιες τυπολογίες καὶ στάσεις
ἐναντι τοῦ κόσμου καὶ τῆς ἱστορίας, μὲ κοινὸ παρονομαστή τὴν ἄρ-
νηση θετικοῦ νοήματος στὸν πολιτισμὸ καὶ στὴ δημιουργικότητα τοῦ
ἀνθρώπου.

Ἐπὶ αἰῶνες, οἱ χριστιανοὶ οἰκοδομοῦσαν πολιτισμὸ μὲ τὴν ἰσχυ-
ρὴ πεποίθηση ὅτι συνεργοῦσαν δημιουργικὰ στὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ.
Πορεία σημαίνει ἀνοικτοὶ ὀρίζοντες καὶ συνεχὴς ἀναμονὴ καὶ ἐτοι-
μότητα γιὰ κάτι καινούργιο. Ἡ ἐσχατολογικὴ προοπτικὴ σημαίνει
ἀνοικτοὶ ὀρίζοντες γιὰ τὸ μέλλον. Ἐδῶ ἀκριβῶς ἔχει τὴν ἀρχὴ καὶ
θεμελίωσή της ἡ ἀντινομικὴ στάση τῆς Ἐκκλησίας ἐναντι τοῦ πο-
λιτισμοῦ. Ἡ αἰώνια ἀλήθεια τοῦ χριστιανισμοῦ δὲν μπορεῖ νὰ ἐξαρ-
τηθεῖ ἀπὸ τὰ δεδομένα καὶ πεπερασμένα σχήματα τῆς ἱστορίας, ἀπὸ
ἀνθρώπινα καὶ συμπτωματικὰ πλαίσια.

6. Βλ. Νίκου Μαρτσούκα, *Πολιτισμὸς αὐθρας λεπτῆς*, ἐκδ. «Τὸ Παλίμψη-
στον», Θεσσαλονίκη 2000.

Κατὰ τὸν Φλωρόφσκυ, ἡ χριστιανικὴ Ἀνατολὴ ἐμφάνισε στὴν ἱστορικὴ τῆς διαδρομῇ δύο λύσεις. Ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος ἔδειξε τὴ φυγὴ στὴν ἔρημο καί, ἀπὸ τὸ ἄλλο, προσανατόλισε στὴν οἰκοδόμησιν τῆς χριστιανικῆς αὐτοκρατορίας. Μολοντί ὁ μοναχισμὸς ὑπῆρξε μίᾳ διαρκῆς ἀντιστασιακὴ κίνησις μέσα στὴ χριστιανικὴ κοινωνία ὡς ἄσκησις μὲ εἰρήνῃ καὶ ἀνιδιοτέλεια, δὲν ἔμεινε ἐκτὸς τῆς κοινωνίας, ἀλλὰ οἰκοδόμησε τὸν δικό του πολιτισμό, τὸν πολιτισμὸ τῆς ἐρήμου, καὶ ἐπέδρασε ποικιλοτρόπως στὸν εὐρύτερο πολιτισμὸ καὶ στὴ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας. Ὡστόσο, καὶ οἱ δύο αὐτὲς λύσεις στὴν ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας ἀποδείχθησαν ἀνεπαρκεῖς καὶ ἀνεπιτυχεῖς. Προβλήματα, ἐπίσης, ἐμφανίζει καὶ τὸ φαινόμενο τῆς θεοκρατικῆς ἰδεολογίας γιὰ τὴ συγκρότησιν τοῦ κράτους σὲ μιᾷ ἐνιαίᾳ χριστιανικῇ κοινωνίᾳ, σὲ σχέσιν καὶ ἀναφορὰ μὲ τὴν ὄντως ἐσχατολογικὴ διάστασιν τοῦ πολιτεύματος τῆς Ἐκκλησίας. Παρ' ὅλη τὴν οἰκουμενικότητά του, τὸ βυζαντινὸ πολιτικὸν - ἐκκλησιαστικὸν πείραμα τῆς χριστιανικῆς κοινοπολιτείας ὑπῆρξε οὐτοπία καὶ συμβιβασμὸς. Κατὰ τὸν π. Γεώργιο Φλωρόφσκυ, δὲν πέτυχε νὰ ξεκλειδώσῃ τὴν πύλιν τοῦ χαμένου παραδείσου, γιὰτὶ μᾶλλον δὲν ὑπάρχει ἐπίγειο καὶ ἱστορικὸν κλειδί γιὰ νὰ ἀνοίξῃ τὰ ἔσχατα τῆς Βασιλείας. Τὰ ἱστορικὰ ἐπιτεύγματα δὲν εἶναι ποτὲ τελικὰ. «Ἡ ἱστορία τοῦ Βυζαντίου ἦταν τόλμημα καὶ ἀπόπειρα στὴ χριστιανικὴ πολιτικὴ. Ἦταν ἀνεπιτυχὲς καὶ ἴσως ἄτυχον πείραμα. Παρὰ ταῦτα θὰ πρέπει νὰ κριθεῖ μέσα στὶς δικές του συνθῆκες». ⁷ Πάντως, ἀξίζει νὰ ἐπισημανθεῖ τὸ ἱστορικὸν καὶ πολιτισμικὸν παράδοξον, τὸ ὁποῖον ὀρισμένοι ἀποκαλοῦν *τελευταία βυζαντινὴ ἀναγέννησις*. ἐνῶ ἡ αὐτοκρατορία ὕστερα ἀπὸ χίλια περίπου ἔτη ἔχει σχεδὸν καταρρεύσει κατὰ τὸν 14ο αἰ., ἡ θεολογικὴ σκέψις, ἡ τέχνη καὶ ὁ πνευματικὸς πολιτισμὸς τῶν Βυζαντινῶν, δηλαδὴ ὁ πολιτισμὸς ποὺ ἄρδευσε ἓναν ὁλόκληρον κόσμον καὶ πολιτισμὸν, ἀγγίζει τὸ μέγιστον σημεῖον τῆς ἀνάπτυξός του. ⁸

7. Γεωργίου Φλωρόφσκυ, *Χριστιανισμὸς καὶ πολιτισμὸς*, ὁ.π., σ. 99. Θανάσιος Παπαθανασίου, *Ἡ Ἐκκλησία γίνεται ὅταν ἀνοίγεται*, ἐκδ. Ἐν πλῶ, Ἀθήνα 2008, σσ. 95-154.

8. Steven Runciman, *Ἡ τελευταία βυζαντινὴ ἀναγέννησις*, μτφρ. Λ. Καμπερίδης, ἐκδ. Δόμος, Ἀθήνα ¹1980.

Μολονότι ὁ πολιτισμὸς μπορεῖ νὰ λειτουργεῖ θεολογικὰ καὶ νὰ ἐκφράζει πολιτισμικὰ τὴ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας, ὥστόσο ἡ μεταξύ τους σχέση εἶναι τελικὰ ἀντινομικὴ καὶ διαλεκτικὴ. Ἡ ἐπίδραση τοῦ πολιτισμοῦ στὴ θεολογία γίνεται ἐκδηλῆ, ἀφοῦ πολιτισμικοὶ συντελεστὲς σαφῶς προσδιορίζουν τὴ θεολογικὴ ἐκφραση καὶ ἡ θεολογία ἀποτελεῖ πάντοτε συνάφεια μὲ ἓναν τρόπο καὶ μὲ μία συγκεκριμένη ἐποχὴ. Ἡ θεολογία ἀποβαίνει τελικὰ ὁ γλωσσικὸς ρεαλισμὸς τῆς ἐκκλησιαστικῆς πίστεως, λατρείας καὶ ζωῆς, ἡ πολιτισμικὴ σάρκα τῆς ἀλήθειας. Ὡστόσο, ἡ Ἐκκλησία δὲν ἀποβλέπει ὡς τέρμα καὶ κατὰληξὴ τῆς τὸ ἱστορικὸ της παρελθόν, ὁσοδὴποτε θεμελιῶδες καὶ ἐνδοξο ὑπῆρξε, ἀλλὰ στρέφεται μυστηριακὰ πρὸς τὸ μέλλον τῆς Βασιλείας. Ὑπὸ τὴν προοπτικὴ τῶν ἐσχάτων, κάθε πολιτισμικὴ καὶ ἱστορικὴ διάσταση τῆς θεολογίας παραχωρεῖ τὴ θέση της στὴν ἀλήθεια τῆς Βασιλείας. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι στὴ βιβλικὴ καὶ πατερικὴ ἀντίληψη ἡ ἀλήθεια δὲν προκύπτει ἀπὸ τὴν ἀνάμνηση τοῦ παρελθόντος, ὅπως στὴν πλατωνικὴ σκέψη, ἀλλὰ ἔρχεται ὡς κατεξοχὴν γεγονός τοῦ μέλλοντος· «ἀλήθεια δὲ ἡ τῶν μελλόντων κατὰστασις».⁹

Ὁ πολιτισμὸς δὲν εἶναι ἀπὸ τὴν ἴδια του τὴ φύση τελικὸς σκοπὸς ἢ ἔσχατο τέρμα τοῦ ἀνθρώπου. Οἱ πολιτισμοὶ ἀκμάζουν καὶ παρακμάζουν στὴν ἱστορικὴ πορεία τῶν ἀνθρώπων. Ἡ ἐνθαδικότητα τοῦ πολιτισμοῦ προσδιορίζει τελικὰ τὴ διαλεκτικὴ σχέση θεολογίας καὶ πολιτισμοῦ ὑπὸ τὸ φῶς τῆς ἐσχατολογίας. Ὁ πολιτισμὸς, ὡς ἔμπλεος κιβωτὸς κορυφαίων ἐπιτευγμάτων καὶ ἀξεπέραστων ἱστορικῶν κατακτήσεων τοῦ παρελθόντος, ἐνίοτε γίνεται σαρκοφάγος ἢ νάρθηκας τῆς ἀλήθειας τῆς θεολογίας, ὅταν ἀπολυτοποιεῖται καὶ ἀντικαθιστᾷ σωτηριολογικὰ τὴν Ἐκκλησία. Στὴν πορεία τῆς Ἐκκλησίας, οὐκ ὀλίγες ἰδεολογικὲς κατασκευὲς καὶ ἀγκυλώσεις συχνὰ καθηλώνουν ἐνδο-ἱστορικὰ καὶ ἐκκοσμικεύουν πολιτισμικὰ τὴν ἐσχατολογικὴ της προοπτικὴ.

Χρειαζόμαστε, πράγματι, μία κριτικὴ θεολογικὴ θεώρηση τῆς ἱστορίας καὶ τοῦ πολιτισμοῦ. Δὲν ὑπάρχει ἱστορία δίχως κριτικὴ ἀνασκόπηση καὶ ἐσχατολογικὴ προοπτικὴ. Τὸ τελικὸ νόημα καὶ ἡ πληρότητα τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξὸς δὲν μπορεῖ νὰ προκύπτουν μέσα ἀπὸ

9. Μαζίμου Ὁμολογητοῦ, Σχόλια, PG 4, 137D.

τὴν ἀδιάκοπη ἐπανάληψη τῆς ἱστορίας. Ἐὰν ἡ ἱστορία ἔχει κάποιο νόημα, αὐτὸ τὸ νόημα δὲν εἶναι ἱστορικὸ ἀλλὰ θεολογικόν. Ὅτι ὀνομάζουμε φιλοσοφία τῆς ἱστορίας δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο ἀπὸ θεολογία τῆς ἱστορίας.¹⁰ Στὴν πραγματικότητα, ὁ χριστιανισμὸς ἦλθε στὸν κόσμον ἀκριβῶς σὲ μιὰ ἐποχὴ ἀγωνίας, σὲ μιὰ ἀπὸ τὶς πιὸ κρίσιμες περιόδους τῆς ἱστορίας, στὴν ἐποχὴ μιᾶς μεγάλης κρίσης τοῦ πολιτισμοῦ. Ἡ κρίση διαλύθηκε τελικὰ μὲ τὴ δημιουργία τοῦ χριστιανικοῦ πολιτισμοῦ καὶ κατὰ τὴν πορεία τῆς πραγματοποίησής του, ὅσο καὶ ἂν αὐτὸς ὁ πολιτισμὸς φαινόταν μὲ τὴ σειρά του ὅτι ἦταν ἀσταθῆς καὶ ἀμφίβολος.¹¹ Ὁ χριστιανισμὸς δέχθηκε τὴν πρόκληση τοῦ ἐλληνιστικοῦ καὶ ρωμαϊκοῦ πολιτισμοῦ, καὶ τελικὰ ξεπρόβαλε ἕνας χριστιανικὸς πολιτισμὸς.

Οἱ χριστιανοὶ στὴν Ἀνατολὴ καὶ τὴ Δύση ἀπέδειξαν ὅτι ἦταν δυνατόν νὰ ἀφομοιώσουν καὶ νὰ ἀνανεώσουν γόνιμα καὶ δημιουργικὰ τὴν πορεία καὶ ἐξέλιξη τοῦ πολιτισμοῦ. Οἱ μεταφράσεις τῆς Ἀγίας Γραφῆς στὶς ποικίλες γλῶσσες, οἱ ἐκκλησιαστικὲς τέχνες, καθὼς καὶ ἡ ζωγραφικὴ ποὺ ἐμπνέεται ποικιλοτρόπως ἀπὸ τὴ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας σαρκώνουν ἐκ νέου ἕναν διάλογο τῶν πολιτισμῶν. Τὸ ἴδιο ἀκριβῶς συμβαίνει καὶ σὲ κάθε ἱεραποστολικὴ κίνηση τῆς Ἐκκλησίας. Εἶναι χαρακτηριστικὸ γιὰ τὴν Ὁρθόδοξην Ἀνατολὴν ὅτι ὁ ἐκχριστιανισμὸς τῶν Σλάβων ὑπῆρξε παράλληλα καὶ ἡ ἐναρξὴ τῆς πολιτισμικῆς τους ἱστορίας, ἡ εἴσοδος τους στὸν ἱστορικὸ χρόνον. Ἀξιίζει νὰ ἐπισημάνουμε ὅτι, μὲ βάση τὴν ἱεραποστολικὴ ἐμπειρία τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας, ἡ διαπολιτισμικότητα ὡς ἀνάδειξη, σεβασμὸς, πρόσληψη ἀλλὰ καὶ διάλογος πρὸς κάθε πολιτισμικὴ ἐτερότητα δὲν εἶναι κάποιο ἐρμηνευτικὸ κλειδί τῆς δικῆς μας εὐρηματικῆς ἐποχῆς ἢ ἕνα ἀκαθόριστο αἶτημα τῆς ὕστερης νεωτερικότητας, ἀλλὰ ἀποτελεῖ συστατικὸ στοιχεῖο τῆς βιβλικῆς ἱστορίας καὶ τῆς πορείας τῆς Ἐκκλησίας.

Ἡ γλώσσα τῆς θεολογίας καὶ τῆς λατρείας, ἡ θεολογία καὶ ἡ τέχνη τῆς εἰκόνας, ὅπως καὶ κάθε μορφὴ ἐκκλησιαστικῆς τέχνης παραμένουν ἀνερμήνευτες δίχως τὸν ζωτικὸν διάλογο θεολογίας καὶ πολιτισμοῦ. Ἡ ἴδια ἡ ζωὴ τῆς ἐκκλησιαστικῆς κοινότητος ὑφίσταται

10. Henri Gouhier, *L'histoire et sa philosophie*, Paris 1952, σ. 128.

11. Γεωργίου Φλωρόφσκυ, *Χριστιανισμὸς καὶ πολιτισμὸς*, ἔ.π., σ. 27.

πάντοτε σέ σχέση και ἀλληλεπίδραση μὲ τὸ εὐρύτερο κοινωνικὸ και πολιτισμικὸ περιβάλλον, ἀκόμη και στὴν πλέον ἐσχατολογικὴ ἐκδοχὴ τοῦ χριστιανικοῦ πολιτεύματος, ὅπως ἀπαράμιλλα περιγράφεται στὴν πρὸς Διόγνητον ἐπιστολή. Τὸ ἐσχατολογικὸ πολίτευμα τῶν χριστιανῶν, αὐτὸ τὸ «ἄλλο σύστημα πατρίδος» και πόλεως, δὲν ἐμπόδισε τοὺς Ἀπολογητές, τὸν Κλήμεντα Ἀλεξανδρέα, τὸν Ὠριγένη, τὸν Μέγα Ἀθανάσιο, τοὺς Καππαδόκες, τὸν Μάξιμο Ὁμολογητὴ, τὸν Γρηγόριο Παλαμᾶ και ὅλη τὴ χορεία τῶν Ἑλλήνων Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας νὰ δρέψουν τοὺς καρποὺς τῆς ἐλληνικῆς σκέψης και νὰ οἰκοδομήσουν τίς ἀπαρχές και τὰ θεμέλια ἐνὸς ὁλόκληρου θεολογικοῦ πλαισίου τῆς Ἐκκλησίας ὡς ἐρμηνεία και νοσηματοδότηση τῆς ἱστορίας τοῦ ἀνθρώπου και τοῦ κόσμου.

Ὡστόσο, στίς μέρες μας, μόλις εἶναι ἀνάγκη νὰ ἐπισημάνουμε ὅτι οἱ χριστιανικὲς Ἐκκλησίες δὲν εἶναι πλέον ὁ ἐνεργὸς παράγοντας τῆς ἱστορίας, ἀλλὰ ὁ παθητικὸς και δίχως ἐπιρροὴ θεατῆς τῶν ἀλλαγῶν και τῶν γεγονότων. Οἱ χριστιανικὲς Ἐκκλησίες ἐμφανίζονται συχνὰ τὰ χαρακτηριστικὰ κλειστῶν και στεγανῶν κοινοτήτων· παραμένοντας συνήθως στὸ περιθώριο τῆς ἱστορίας, συσπειρώνονται και ἀναδιπλώνονται ὁλοένα και περισσότερο στὸν ἑαυτὸ τους. Οἱ ἐσωστρεφεῖς αὐτὲς τάσεις δὲν ἦταν ἄγνωστες στὴν ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας και συνήθως χαρακτηρίζαν τίς διάφορες ἐσχατολογικὲς και χιλιαστικὲς σέκτες ποὺ περιφρονοῦσαν τὸν κόσμον εἴτε ἐν ὅψει τοῦ ἐπικείμενου τέλους τῆς ἱστορίας εἴτε διότι ἀποσκοποῦσαν ἀποκλειστικὰ στὴν ἀτομικὴ λύτρωση και σωτηρία ὡς ἀπόδραση ἀπὸ τὸν κόσμον. Στίς μέρες μας, οἱ κοινωνικὲς και οἰκονομικὲς μεταρρυθμίσεις, ἡ ἀπελευθέρωση και ἡ χειραφέτηση τῶν λαῶν και τῶν κοινωνικῶν τάξεων, ἡ καταστροφικὴ δράση τοῦ ἐθνικισμοῦ και τοῦ ὁλοκληρωτισμοῦ, ἡ ἀνεξέλεγκτη τεχνολογικὴ πρόοδος, ὁ καταναλωτικὸς μηδενισμὸς και ἡ καταστροφή τοῦ φυσικοῦ περιβάλλοντος, ἡ νέα τάξη πραγμάτων κ.λπ. πραγματώνονται ἀπὸ παράγοντες τοῦ παρόντος κόσμου, ἀποκομμένους ἢ και ἀντίθετους πρὸς τὴ χριστιανικὴ πίστη.

Στὴν ἐποχὴ μας, ὅσο ποτὲ ἴσως ἄλλοτε, προβάλλει ἡ εὐθύνη τῆς χριστιανικῆς θεολογίας νὰ διαλεχθεῖ δημιουργικά, ὅπως εἶχε πράξει μὲ δυναμικὸ τρόπο ὁ Ἀπόστολος τῶν Ἑθνῶν Παῦλος και ἡ ἀρχαία Ἐκκλησία, μὲ τὴν πολιτισμικὴ ποικιλομορφία τοῦ σύγχρονου κόσμου. Θὰ πρέπει, ἀσφαλῶς, νὰ συνειδητοποιήσουμε ὅτι οἱ πολυ-

πολιτισμικές κοινωνίες αποτελοῦν ἤδη τὸ εὐρύτερο πλαίσιο γιὰ ὅλες τὶς χριστιανικὲς ἐκκλησίες καὶ τὶς θεολογικὲς παραδόσεις. Ὁ Θεὸς τῆς ὀρθόδοξης παραδόσης δὲν ταυτίζεται μὲ ἓναν καὶ μοναδικὸ πολιτισμό, ἀλλὰ σαρκώνεται μέσα σὲ κάθε ἀνθρώπινο πολιτισμό. Ἄν ὁ πολιτισμὸς συνιστᾷ σάρκωση τῆς ἀλήθειας τῆς Ἐκκλησίας μέσα στὴν ἱστορία, δὲν χρειάζεται ἐξάπαντος νὰ ἀποβαίνει νάρθηκας καὶ σαρκοφάγος αὐτῆς τῆς ἀλήθειας, μονοπωλώντας τὴν πολιτισμικὴ ἔκφρασή της στὸ διηνεκές. Ἡ Ἐκκλησία δὲν ἀντλεῖ τὸ εἶναι της ἀπὸ πολιτισμικὲς πραγματικότητες τοῦ παρελθόντος, ἀλλὰ ἀπὸ τὰ ἐσχάτα τῆς ἱστορίας, ἀπὸ τὴ σχέση της μὲ τὴ Βασιλεία. Τοῦτο σημαίνει ἀκριβῶς ὅτι ἡ Ἐκκλησία δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ στρέφεται μονοσήμαντα στὸ παρελθὸν ἀπὸ ἓνα εἶδος πολιτισμικῆς αὐτάρκειας ἢ ἀναβάπτισης μὲ τὰ κεκτημένα καὶ μεγαλειώδη ἀλλοτινῶν ἐποχῶν. Οὕτε, ἀσφαλῶς, νὰ ἐπιδεικνύει, λόγῳ θεολογικῆς ἀφασίας, πότε ἐσωστρέφεια καὶ ἀμνηχανία, πότε ἀμυντικὴ ἢ πολεμικὴ διάθεση ἀπέναντι στὶς νέες πολιτισμικὲς καὶ κοινωνικὲς πραγματικότητες, ἀλλὰ χρειάζεται νὰ διαλέγεται γόνιμα καὶ δημιουργικὰ μὲ τὸ ἐκάστοτε παρόν, ἐξαιτίας ἀκριβῶς τῆς ἐσχατολογικῆς της προοπτικῆς.

Ὁ πρόσκαιρος καὶ μεταβατικὸς χαρακτήρας τῆς ἱστορίας δὲν ἀφήνει περιθώρια στὴν Ἐκκλησία νὰ ταυτίζει τὸ ὄραμά της γιὰ τὴ νέα πολιτεία τοῦ Θεοῦ, τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ κόσμου, μὲ μιὰ συγκεκριμένη ἔκφραση συλλογικότητας —γιὰ παράδειγμα, τὴ χριστιανικὴ αὐτοκρατορία, τὸ χριστιανικὸ ἔθνος ἢ κράτος, τὴ συγκεκριμένη φυλετικὴ, γλωσσικὴ ἢ πολιτιστικὴ ἰδιαιτερότητα κ.λπ. Ἡ ἐμπειρία τῆς ἀρχέγονης Ἐκκλησίας, ποὺ ἐνῶ μάτωνε μὲ τοὺς σκληροὺς διωγμοὺς ἐναντίον της ζύμωσε πολιτισμοὺς καὶ λαοὺς, φανερώνει ὅτι μιὰ ὀρθὴ θεολογικὴ προσέγγιση τοῦ πολιτισμοῦ εἶναι σὲ τελευταία ἀνάλυση μία προφητικὴ πραγμάτωση τῆς ἐσχατολογικῆς προοπτικῆς τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ σύγχρονη Ὁρθοδοξία ὀφείλει νὰ ξεπεράσει κάθε ἐπαρχιακὸ πνεῦμα καὶ κλειστοφοβικὴ νοοτροπία καὶ νὰ ἐπανεύρει ὡς βασικὰ χαρακτηριστικὰ της τὴν οἰκουμενικότητα καὶ τὸν κοσμοπολιτισμό.

Προτεραιότητες ἐνὸς γόνιμου διαλόγου μεταξὺ θεολογίας καὶ πολιτισμοῦ

Στὶς μέρες μας, ἐξαιτίας τῆς κρίσης τοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῆς ἀποδόμησης τῆς μεσαιωνικῆς φιλοσοφικῆς ὄντολογίας, ὀρισμένοι ἀναρωτιοῦνται κατὰ πόσο ἡ θεολογικὴ γλῶσσα τῶν Ἑλλήνων Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, ἡ ὁποία ἦταν βαθύτατα συνδεδεμένη μὲ τὰ ὀντολογικὰ ἐρωτήματα τῆς ἀρχαιοελληνικῆς σκέψης, μπορεῖ νὰ ἐκφράσει ἐπιτυχῶς τὴν ἐκκλησιαστικὴ πίστη. Ἀντίθετα, ἡ ἀπλὴ καὶ δίχως ὀντολογικὲς ἔννοιες γλῶσσα τῆς βιβλικῆς ἀφήγησης εἶναι πολὺ πρὸ κοντὰ στὶς ἀνάγκες καὶ στὴν κατανόηση τοῦ σύγχρονου ἀνθρώπου. Ἐδῶ χρειάζεται νὰ ἐπισημάνουμε ὅτι τὸ θεολογικὸ περιεχόμενο καὶ ἡ ἔννοια τοῦ προσώπου δὲν ἀποτελοῦν ἄσαρκη φιλοσοφικὴ μεταφυσικὴ, ἀλλὰ ἐμπνευσμένη ἐκφραση τῆς βιβλικῆς παράδοσης καὶ νοοτροπίας. Πρόσωπο σημαίνει τὸ σπάσιμο μιᾶς κλειστῆς μεταφυσικῆς ὀντολογίας, ὅπως ὑπῆρξε ἡ ἀρχαιοελληνικὴ ὀντολογία, ἡ προτεραιότητα τῶν διαπροσωπικῶν σχέσεων ἔναντι μιᾶς ἀπρόσωπης οὐσίας, ἡ φανέρωση τῆς ὑπαρξιακῆς ἀλήθειας γιὰ τὸ νόημα τῆς ζωῆς ὡς σχέσης ἀγάπης καὶ ἐλευθερίας. Πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση, ἡ πρόσληψη τῆς πατερικῆς θεολογίας ἀπὸ τὴ σύγχρονη ὀρθόδοξη σκέψη σήμανε κατὰ τὸν 20ὸ αἰ. μιὰ νεοπατερικὴ σύνθεση, ἱκανὴ νὰ διαλεχθεῖ μὲ τὶς ἀνάγκες καὶ τὶς προτεραιότητες τοῦ σύγχρονου κόσμου καὶ πολιτισμοῦ. Καὶ πράγματι, ἡ σύγχρονη ὀρθόδοξη θεολογία εὐρίσκεται ἤδη σὲ ἓναν γόνιμο καὶ δημιουργικὸ διάλογο μὲ τὴ χριστιανικὴ Δύση. Ὑπ' αὐτὴ τὴν ἔννοια, εἶναι μία σύγχρονη θεολογία, μία Ὀρθόδοξη θεολογία, ἡ ὁποία, ἐνῶ ἔχει ἀνατολικὲς παραδοσιακὲς ἀφετηρίες καὶ προϋποθέσεις, ἀνοίγεται οἰκουμενικὰ καὶ συζητᾷ διαλεκτικὰ τὰ ἐρωτήματα καὶ τὰ προβλήματα τοῦ σύγχρονου δυτικοῦ πολιτισμοῦ.

Ἡ νεοπατερικὴ σύνθεση τῆς σύγχρονης Ὀρθόδοξης θεολογίας δὲν πρέπει νὰ ἀποτελεῖ ἓνα κλειστὸ καὶ αὐτοερμηνευόμενο σύστημα, ἀλλὰ διαρκῶς εἶναι ἀνάγκη νὰ ἀφουγκράζεται, νὰ διαλέγεται καὶ νὰ προσλαμβάνει τὰ σύγχρονα ρεύματα τοῦ πολιτισμοῦ. Γιὰ παράδειγμα, ἂν ἡ ἔννοια τῆς ἠθικῆς εὐθύνης, ἡ ὁποία ἐπανέρχεται στὸν σύγχρονο φιλοσοφικὸ καὶ κοινωνικὸ στοχασμό, συναντᾷ καὶ διαλέγεται

πιώ εύκολα με τή βιβλική αφήγηση, αυτό δὲν σημαίνει ὅτι ἡ θεολογία τοῦ προσώπου εἶναι ἄσχετη καὶ δὲν ἔχει νὰ ἐπιδείξει κανένα ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν ἠθικὴ καὶ τὴν ἱστορία. Ἀντίθετα, ἡ θεολογία τοῦ προσώπου μπορεῖ νὰ διαμορφώσει ἕνα ἥθος τοῦ προσώπου πέρα ἀπὸ τὴ ρευστότητα καὶ τὸν μεταβαλλόμενο χαρακτήρα τῆς ἠθικῆς, νὰ προσανατολίσει πρὸς μία ὀντολογικὴ καὶ ἐσχατολογικὴ ἠθικὴ. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρχουν ἠθικὲς ἀρχὲς γενικοῦ κύρους πάνω ἀπὸ τὰ ἀνθρώπινα πρόσωπα καὶ ὅτι καμία ἠθικὴ ἀξία δὲν μπορεῖ νὰ δικαιολογήσει τὴ θυσία ἢ τὴν ταπείνωση ἐνὸς συγκεκριμένου προσώπου, χάριν τοῦ γενικοῦ καλοῦ. Τὸ ζήτημα αὐτὸ ἐνέπνευσε δημιουργικὰ τὴν προφητικὴ καὶ ποιητικὴ μυθιστορία τοῦ Ντοστογιέφσκι. Κάθε ἄνθρωπος εἶναι δυνάμει εἰκόνα τοῦ Θεοῦ ὡς ἐσχατολογικὴ πραγματάωση τῆς ἐν Χριστῷ ὑπέρβασης τῆς φθορᾶς καὶ τοῦ θανάτου.

Συνεπῶς, τὸ δίλημμα ποὺ τίθεται σχετικὰ μετὰ τὴ γλώσσα τῆς πατερικῆς θεολογίας καὶ τῆς βιβλικῆς ἀφήγησης εἶναι θέμα ἐρμηνείας καὶ νοηματοδότησης τοῦ Εὐαγγελίου στὸ ἐκάστοτε παρόν, στὸν ἐκάστοτε πολιτισμό. Ἡ ὀρθόδοξη νεοπατερικὴ σύνθεση ἀφίσταται ἀπὸ ἕναν προτεσταντικῆς ἐμπνευσης «βιβλισμό» ὡς στενὸ ἠθικισμό, ὅπως καὶ ἀπὸ κάθε νεορθόδοξο σχολαστικισμό ἢ φονταμενταλισμό, ὁ ὁποῖος συνθηματολογεῖ ἐν ὀνόματι τῶν πατερικῶν κειμένων. Πρόκειται γιὰ μία ψευδομόρφωση τῆς πατερικῆς παράδοσης ἀλλὰ καὶ τῆς νεοπατερικῆς σύνθεσης. Στὴ θέση τοῦ ὁλοκληρωτισμοῦ τῆς πειθαρχίας τῶν ἠθικιστικῶν κινημάτων, ἡ νεοευσεβιστικὴ αὐτὴ τάση προβάλλει τὴ νομικὴ ἀπολυτοποίηση καὶ τὴ δικανικὴ ἐκδοχὴ τῶν ἐκκλησιαστικῶν κανόνων καὶ τοῦ γράμματος τῶν πατερικῶν κειμένων. Ἡ Ὀρθοδοξία ἐκλαμβάνεται ὡς «κανονικὴ» ἀκρίβεια καὶ ἀτεγκτὴ προσήλωση στὸ γράμμα τοῦ πατερικοῦ λόγου, μετὰ αὐτομάτως τὴν ἰδεολογικοποίηση καὶ τὴ μετατροπὴ τῆς ἀπὸ τρόπο ὑπάρξεως καὶ ζωῆς σὲ ἡχηρὸ ὁμολογιακὸ σύνθημα.

Ὡστόσο, ἡ Ὀρθόδοξη θεολογία δὲν ἀποτελεῖ μία μεταφυσικὴ καὶ ἄσαρκη διδασκαλίαν γιὰ τὴ ζωὴ τοῦ κόσμου καὶ τοῦ ἀνθρώπου. Ἐχοντας στὸ ἐπίκεντρό της τὴν ὀντολογία τοῦ προσώπου μετὰ καίριες ὑπαρξιακὲς συνέπειες, δὲν συμμερίζεται τὰ φιλοσοφικὰ καὶ θεολογικὰ συστήματα ποὺ τέθηκαν στὸ περιθώριο ἀπὸ τὶς ραγδαῖες ἐξελίξεις κατὰ τὴ νεωτερικὴ φάση τοῦ δυτικοῦ πολιτισμοῦ. Στὴν ἐποχὴ τῆς